

Aldona Młynarczuk
(Uniwersytet Rzeszowski)

Baśniowi, mityczni, niepewni...
Bohaterowie legendarni w podręcznikach dziejów Polski
przełomu XIX i XX wieku

"Fabulous, Mythical, Dubious..."
Legendary Heroes in Polish History Coursebooks at the Turn of the 20th Century

STRESZCZENIE

Autorka artykułu analizuje obrazy legendarnych bohaterów i związane z nimi wydarzenia w podręcznikach historii Polski przełomu XIX i XX w. Interesuje ją zarówno to, co wspólne, jak i specyficzne dla autorów pochodzących z różnych zaborów. W swym studium odwołuje się do ponad dwudziestu najpopularniejszych opracowań przeznaczonych dla dzieci i młodzieży z lat 1877–1918. Ich autorami były osoby żyjące w epoce romantyzmu, pozytywizmu oraz modernizmu i neoromantyzmu. Dochodzi do wniosku, że dla piszących w tym okresie największymi bohaterami byli Piast i jego potomkowie oraz Krakus i Wanda. U pierwszych podkreślano ich doniosłą rolę jako budowniczych państwa, u drugich najbardziej apoteozowano ofiarność i poświęcenie. Podręcznikowe narracje potwierdzają, że dzieje legendarne spełniały w tym okresie dwie ważne funkcje: wychowawczą, służącą kształtowaniu postaw, oraz integrującą w narodowym oporze wobec nasilającej się w początkach XX w. w zaborze pruskim polityki germanizacyjnej. Pozytywiści, w zgodzie z duchem swej epoki, mocniej akcentowali u bohaterów legendarnych gospodarne i umiejętne rządy, u neoromantyków następował już zwrot w stronę ideałów wolności i poświęcenia dla narodowej sprawy. Tylko nieliczni dawali wyraźniej do zrozumienia, że oparte na najdawniejszych przekazach wnioski są wielce niepewne.

Słowa kluczowe: edukacja historyczna, historiografia polska przełomu XIX i XX w., dzieje legendarne, bohaterowie dziejów Polski

Dzieje bajeczne i legendarne spełniały w polskiej kulturze ważną funkcję, konsolidując wspólnotową tożsamość. W opinii Jacka Banaszkiwicza główna tego przyczyna tkwi w tym, że „pomimo towarzyszącej im fan-

tazyjnej wymowy, są najlepiej znaną częścią historii własnej”¹. Znaną, ale i podatną na reinterpretację, uwarunkowane aktualnymi potrzebami. Julian Maślanka porównał je do „czułego barometru reagującego na aurę polityczną w kraju, na burze dziejowe, jakie naród polski ciężko doświadczały i na zagrożenia jego bytu po klęskach, jakie te burze za sobą zostawiały”².

Już w pierwszych latach po upadku Rzeczypospolitej zauważano wzrost zainteresowania najdawniejszą przeszłością kraju³. Romantyzm był epoką, w której sięganie do korzeni narodowych dziejów wzmacniało przekonanie, że bogata tradycja historyczna uzasadnia prawo narodu do istnienia⁴. Rozwijająca się po upadku powstania styczniowego ideologia pozytywizmu podważała m.in. romantyczno-heroistyczne interpretacje polskich prapoczątków⁵. Rosnącym nadziejom na odzyskanie niepodległości towarzyszyło kolejne przewartościowanie dziejów ojczystych⁶. Starano się wykazać, że naród polski w swej historii ujawniał ogromne

¹ J. Banaszkiewicz, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002, s. 5.

² J. Maślanka, *Literatura a dzieje bajeczne*, Warszawa 1984, s. 7.

³ Pod koniec XVIII w. i w pierwszej połowie XIX w. o legendarnych początkach Polski pisali m.in.: F.S. Jezierski, *Rzepicha matka królów, żona Piasta*, Warszawa 1790; J.P. Woronicz, *Świątynia Sybilli. Poema historyczne w IV pieśniach*, [b.m.w.] 1828; idem, *Lech. Poema historyczne w III pieśniach*, w: *Poezje*, [b.m.w.] 1831, s. 5–46; T. Łubieńska, *Wanda, tragedia w 5 aktach* [1810], wstęp i oprac. J. Ujejski, Warszawa 1927; J. Faleński, *Historia Polski krótko zebrana. Dzieje narodowe od powstania aż do podziału i upadku państwa*, Wrocław 1819, s. 11–23; A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. 1, cz. 2, Wrocław 1824, s. 585–848; F.L. Lewestam, *Pierwotne dzieje Polski*, Warszawa 1841; W.A. Maciejowski, *Polska aż do pierwszej połowy XVII w. pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana*, t. 1, cz. 1, Petersburg–Warszawa 1842; idem, *Pierwotne dzieje Polski i Litwy*, Warszawa 1846; szerzej: K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979, s. 59–91; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich*, Rzeszów 2009, s. 27–55; A.F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976, s. 162–163, 241–242, 340, 434–435, 441–442; idem, *Historia a przemiany społeczno-polityczne w Polsce w epoce Oświecenia*, w: idem, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983, s. 13, 52; idem, *Dzieje historiografii*, Poznań 2011, s. 388–409. Ponadto o polskich prapoczątkach pisali współcześni polscy mediewiści, m.in.: G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960; idem, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1, Poznań 1987; H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 4, Warszawa 1970; J. Banaszkiewicz, *Podanie o Piaście i Popieleu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 1986; idem, *Polskie dzieje bajeczne*; H. Samsonowicz, *O „historii prawdziwej”*. Mity, legendy podania jako źródło historyczne, Gdańsk 1997; T. Jasiński, *Początki Polski w nowym świetle*, „Nauka” 2007, 4, s. 7–18; J. Orzeł, *Lech i Palemon – mityczni założyciele Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Z szabłą i kielichem, czyli życie po sarmacku*, red. J. Tazbir, Łomża 2015, s. 23–39.

⁴ J. Maślanka, *op. cit.*, s. 8–9.

⁵ *Ibidem*, s. 9.

⁶ J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku*, cz. 1: *Lata 1900–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 39.

zdolności państwowotwórcze, co sprzyjało m.in. dyskusji wokół genezy dziejów Polski. Rozgorzała ona zwłaszcza na temat protoplasty dynastii – Piasta, zapoczątkowana w 1895 r. przez Tadeusza Wojciechowskiego⁷. Toczyła się w warunkach ożywienia narodowej świadomości, zakorzenionej w popularnych mitach i legendach. Zdaniem współczesnego brytyjskiego historyka, Erica Hobsbawma, są one częścią „wymyślonej tradycji”, która stanowi fundament narodowej tożsamości, szczególnie w przełomowych momentach dziejów⁸. Na wybitnie aktualizujący charakter legendy zwracał uwagę Waclaw Sobieski. „Ona dba o przyszłość – pisał – którą chce urobić na swoją modłę. Ona nie dba o mądrość, ale za to chce czynu, chce pobudzić do działania, przemawia nie do rozumu lecz do serc! [...] jest mistrzynią życia, pchającą ludzkość ku nowym wyżynom etycznym”⁹. Wyjaśnienia wzrostu zainteresowań legendarnymi dziejami można się również doszukiwać w ówczesnych poglądach na temat społecznej funkcji historii oraz jej roli w kształtowaniu świadomości historycznej, patriotycznej i narodowej¹⁰.

Świadomość historyczną kształtują w znacznym stopniu podręczniki¹¹, które w wieku XIX były nie tylko częścią edukacji oficjalnej (szkolnej),

⁷ T. Wojciechowski, *O Piaście i piąście*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” 1895, 22, s. 171–221; J. Karłowicz, polemika do opracowania Wojciechowskiego *O Piaście i piąście*, „Wisła: Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 1896, 10 s. 147–153; A. Brückner, *O Piaście*, „Rozprawy Akademii Umiejętności”, seria 2, 1898, 10, s. 307–352; K. Potkański, *Jeszcze o Piaście*, „Kwartalnik Historyczny” 1900, 14, s. 1–16; S. Matusiak, *O Piaście*, „Lud” 1902, 8, s. 394–403; W. Bruchnalski, *Piast*, Lwów 1906; S. Schneider, *W sprawie Piasta, Rzepichy i Ziemowita*, „Kwartalnik Historyczny” 1907, 21, s. 591–603; J.F. Gajslar, *Stosunek podania Gallusowego o Piaście do legendy o św. Germanie*, odbitka z „Przeglądu Historycznego” 1908, 6, 2, s. 5–16; E. Bogusławski, *Podanie o Piaście, zapisane w kronice tak zwanego Gallusa i legenda o św. Germanie*, Sprawozdanie z posiedzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego Wydziału Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii, R. 3, nr 3, 1910, s. 25–40; W. Bełza, *Z odległej przeszłości. Obrazki historyczne*, Lwów 1911; A. Czubyński, *Mit kruszwicki*, Kraków 1915; J. Kostrzewski, *Nowa próba wytłumaczenia legendy kruszwickiej*, „Kurier Poznański” 14 III 1915, 80; idem, *Mitologia czy... mistyfikacja?*, Poznań 1916; K. Ślaski, *Wątki historyczne w podaniach o początkach Polski*, Prace Komisji Historycznej, t. 24, z. 1, Poznań 1968, s. 9–10; J. Maślanka, *op. cit.*, s. 16–19; J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku*, cz. 1, s. 7, 9.

⁸ E. Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, w: *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008, s. 10; szerzej: H. Samsonowicz, *O „historii prawdziwej”*, s. 59–70; J. Maternicki, *Historiografia i mity*, w: idem, *Pogranicza historii. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2011, s. 15–27.

⁹ W. Sobieski, *Legenda a historia*, w: idem, *Trybun ludu szlacheckiego. Studium historyczne*, Warszawa 1978, s. 379.

¹⁰ J. Maternicki, *Historia i życie narodu*, s. 297–353.

¹¹ Szerzej: W. Zwolska, *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1972, seria 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne, s. 27–45; Z. Michalik, *Na drodze ku integralnej wizji dziejów Polski. Podręczniki szkolne*

ale i nieoficjalnej: domowej i tajnej. Ostatnia miała w Królestwie Polskim także charakter półtajny, gdy w ramach formalnej nauki uzupełniano potajemnie program o niedozwolone przez rosyjskiego zaborcę treści¹². Przedmiotem analizy będą więc popularne opracowania dziejów Polski, wykorzystywane na przełomie XIX i XX w. w szkolnym i pozaszkolnym nauczaniu historii. Poddane badaniom ilościowym, pozwolą określić stopień nasycenia narracji wątkami bajecznymi i legendarnymi u poszczególnych autorów. Ma to znaczenie dla oceny miejsca tego rodzaju treści w opracowaniach dla różnych grup potencjalnych odbiorców. Analizy ilościowe, z całą zresztą złożonością ich uwarunkowań metodologicznych¹³, mają jedynie charakter pomocniczy. Najważniejsze są metody jakościowe, charakterystyczne dla warsztatu historyka historiografii i dziejów edukacji historycznej.

Autorzy wydawanych na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. podręczników dziejów ojczystych, odnosząc się do bajecznych i legendarnych początków narodu, opierali się głównie na podaniach małopolskich i wielkopolskich¹⁴ bądź ich interpretacjach. Narodowym prapoczątkom poświęcano wówczas sporo uwagi. Dostrzegano walory wychowawcze legend i możliwość kształtowania za ich pomocą określonych postaw. Mając niniejsze na względzie, w artykule starano się odpowiedzieć na następujące pytania: 1. Które z legendarnych postaci najczęściej przywoły-

przełomu XIX i XX w., „Przegląd Humanistyczny” 1981, 25, 1–2, s. 233–245; M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, w: *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981, s. 355–394; H. Wójcik-Łagan, *O nowy kształt edukacji historycznej. Sprawa wykorzystania źródeł w teorii i praktyce szkolnej lat 1980–1918*, „Przegląd Humanistyczny” 1983, 27, 3, s. 59–74; M. Bieniek, *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795–1914*, Olsztyn 2001, s. 161–243.

¹² Szerzej: J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974, s. 136–145.

¹³ Chociaż od lat siedemdziesiątych XX w. narastała krytyka badań ilościowych w historiografii, faktycznie nikt nie postulował, aby z nich zrezygnować. Szerzej zob. m.in.: M. Dyba, *Obliczenia w warsztacie historyka historiografii*, „Śląskie Studia Historyczne”, t. 1, Katowice 1975, s. 23–60; A. Wyczański, *Historyk wobec liczby*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, J. Hensel, I. Rychlikowa, Warszawa 1980, s. 11–31; P. Burke, *Historia i teoria społeczna*, Kraków 2000, s. 47–51; G.G. Iggers, *Historiografia XX w. Przegląd kierunków badawczych*, Warszawa 2010, s. 115; K. Zamorski, *Zagadnienie semantyki liczby w badaniach historycznych. Przykład analiz demograficzno-historycznych*, w: *Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne*, red. J. Kolbuszowska, R. Stobiecki, Łódź 2010, s. 217–225; A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, s. 77–791; J. Pomorski, *Spoglądając w przeszłość. Studia i szkice metahistoryczne*, Lublin 2017, s. 337–352.

¹⁴ K. Ślaski, powołując się na badania prowadzone w tym zakresie przez J. Grabca-Dąbrowskiego i G. Labudę wyróżnił trzy cykle regionalne: małopolski (o Krakowie i Wandzie, o Wisławie i Wałgierzcu), wielkopolski (o Lechu, o Lestkach i Popielach, o Popielu i Piaście) oraz pomorski (o księciu Wizymirze). K. Ślaski, *op. cit.*, s. 6.

wano w podręcznikach z przełomu stuleci? 2. Jakie wydarzenia związane z bohaterami legendarnymi przykuwały uwagę piszących i jak były przez nich interpretowane? 3. Czym różniły się opisy piastowskich protoplastów w podręcznikach dla dzieci i młodzieży? 4. Na jakie potrzeby współczesnych odpowiadały kreślone obrazy polskich prapoczątków?

POD ZABOREM ROSYJSKIM

Na przełomie XIX i XX w. warunki nauczania historii układały się niejednolicie w trzech zaborach. W Królestwie, oprócz szkół rządowych, gdzie historia Polski była oficjalnie zakazana, funkcjonowało – rozwijające się szczególnie prężnie w okresie rewolucji 1905–1907 – szkolnictwo prywatne. Uczono w nim tajnie dziejów ojczystych, a oficjalnie historii powszechnej i historii Rosji¹⁵. Twórczość przedstawicieli tzw. warszawskiej szkoły historycznej obejmowała także opracowania podręcznikowe. Tadeusz Korzon¹⁶ był autorem *Historii Polski*, z której korzystała głównie młodzież prywatnych gimnazjów, a Władysław Smoleński¹⁷ napisał *Dzieje narodu polskiego*. Książka pierwszego, wydana tuż po śmierci autora przez Bolesława Batora, była przedrukiem rozdziałów i ustępów z jego znanych i popularnych podręczników powszechnodziejowych. Z kolei z opracowania W. Smoleńskiego korzystali głównie uczestnicy kół samokształceniowych, tajnych lekcji prowadzonych w gimnazjach i na pensjach Królestwa oraz młodzież galicyjska. Dzieło było popularne wśród słuchaczy Uniwersytetu Latającego i przywoływane w *Poradniku dla samouków*, a siedem wydań (w tym trzy w Polsce niepodległej), potwierdzają jego dużą popularność¹⁸.

¹⁵ W. Górczyński, *Historia, polityka, wychowanie. Nauczanie dziejów ojczystych w szkołach średnich Królestwa Polskiego 1831–1872*, Warszawa 1988, s. 12, 282–304; H. Pohońska, *Nauczanie i popularyzacja historii w ostatnim pięćdziesięcioleciu 1887–1937*, „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” 1937, 5, 2, s. 63.

¹⁶ Zob. szerzej: J. Włodarczyk, *Tadeusz Korzon jako dydaktyk i autor podręczników*, „Wiadomości Historyczne” 1958, 4–5, s. 340–351; B. Grochulska, *Tadeusz Korzon (1839–1918)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsownik, Warszawa 1986, s. 115–129; J. Kolbuszewska, *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011, s. 20–43.

¹⁷ Zob. szerzej: K. Augustynek, *Władysława Smoleńskiego poglądy na nauczanie historii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, 2, s. 243–245; M. Wierzbicka, *Władysław Smoleński (1851–1926)*, w: *Historycy warszawscy*, s. 159–178.

¹⁸ M. Wierzbicka, *Władysław Smoleński*, s. 170. Do 1918 r. *Dzieje narodu polskiego* W. Smoleńskiego doczekały się pięciu wydań: I – Kraków 1897/1898, t. 1 i 2 pod pseud. Władysława Grabińskiego; II (I) – Warszawa 1898 r. bezimienne, z przedmową autora, t. 1–4; III (II) – Warszawa 1904 r. pod własnym nazwiskiem; IV (III) – Kraków 1906 r. pod

Do bajecznych i legendarnych początków Polski czołowi przedstawiciele warszawskiej szkoły historycznej odnieśli się odmiennie. T. Korzon, który deklarował przywiązanie do prawdy historycznej, gruntownej faktografii i wysuwał na plan pierwszy racje naukowe, potraktował je nader lakonicznie, odnosząc się krótko jedynie do sześciu postaci z podań wielkopolskich (zob. tab. 1). Negatywnie ocenił rządy Popielów, określając je jako „złe i gwałtowne”, poparte przykładem stryjobójstwa Popiela II¹⁹. Na ich tle – za szlachetność i gościnność – wyróżnił Piasta²⁰, a u jego potomków zaakcentował waleczność, która umożliwiła protoplastom dynastii powiększenie terytorium państwa. W zestawieniu z Korzonem, Smoleński ujął czasy legendarne znacznie szerzej (zob. tab. 1). Bohaterów podań wielkopolskich potraktował podobnie jak Korzon. Krótko i negatywnie odniósł się do Popiela II, Piasta wspomniawszy jedynie z imienia, a wśród protoplastów dynastii – za przebiegłość i waleczność wyróżnił Ziemowita, jemu przypisując stworzenie polskiego państwa²¹. W przeciwieństwie do Korzona, nie pominął bohaterów podań małopolskich. Krakusa i Wandę chwalił za mądrość, odwagę, waleczność oraz skuteczność w działaniu. Pominął wątek ofiarnej śmierci księżnej, informując jedynie, że Wanda była powodem samobójstwa niemieckiego księcia²². Choć Smoleński odniósł się do liczniejszej grupy legendarnych postaci (zob. tab. 1), były to tylko lakoniczne wzmianki.

Spośród nowych podręczników skierowanych do młodzieży, wykorzystywanych w Królestwie, ale też w Galicji, do analizy wybrano cztery tytuły: *Dzieje narodu polskiego* Józefa Grabca-Dąbrowskiego (1876–1926)²³, *Dzieje Polski w krótkim zarysie* Władysława Grzymałowskiego (ok. 1843–1910)²⁴, *Historię Polski* Romana Janowskiego (ok. 1871–1939)²⁵ i *Historię Polski* Julii

pseud.; V – Warszawa 1918 r. pod własnym nazwiskiem. H. Pohoska, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1928, s. 208; M. Bieniek, *op. cit.*, s. 284.

¹⁹ T. Korzon, *Historia Polski. Wydanie nadzwyczajne w zmienionym układzie*, Kijów 1918, s. 6.

²⁰ T. Korzon pisał: „Piast słynął z dobroci serca i gościnności”. Idem, *op. cit.*, s. 6.

²¹ Charakteryzując bohatera, autor pisał: „[...] szczepy sąsiednie pokonał, połączył w całość większą i dał początek państwu polskiemu”. [W. Smoleński], *Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych z przedmową*, cz. 1, Warszawa 1898, s. 20.

²² W. Smoleński pisał: „[...] niewiasta rozumna w radzie, dzielna w bojach, księcia niemieckiego, który najechał na Chrobację, pokonała, przyprowadziła go o rozpacz i samobójstwo”. *Ibidem*.

²³ J. Feldman, *Dąbrowski Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 5, Kraków 1936–1946, s. 12–14; J. Kolbuszewska, M. Sikorska-Kowalska, *Historycy a socjalizm. Polska lewica niepodległościowa spod znaku Klio*, Łódź 2014, s. 174–182.

²⁴ Zob. szerzej: A. Łasiewicka, *Grzymałowski Władysław Andrzej*, w: PSB, t. 9, s. 122.

²⁵ B. Karkowski, *Janowski Roman*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 364.

Kisielewskiej (1874–1943)²⁶. Poziomem naukowym wyróżniało się w tej grupie dzieło Grabca-Dąbrowskiego, konkurujące z opracowaniami Smoleńskiego i Anatola Lewickiego, wysoko oceniane przez ówczesną krytykę²⁷ i trzykrotnie wznawiane²⁸. Z dobrym przyjęciem spotkało się też dziełko Kisielewskiej, chwalone za formę i treść, szczególnie przedstawianie historii Polski na tle powszechnodziejowym²⁹. Trzy wydania potwierdzają popularność tego opracowania³⁰. Surowszej oceny doczekał się podręcznik Grzymałowskiego, któremu zarzucano błędy merytoryczne i przeładowanie faktami³¹, ale książka cieszyła się dużym powodzeniem i doczekała się aż dwunastu wydań, z czego sześć edycji ukazało się przed 1918 r.³²

Pomijając Grabca-Dąbrowskiego, wszyscy autorzy odnosili się do legendarnych początków Polski, przywołując liczne postacie (zob. tab. 1). Dla Grzymałowskiego i Janowskiego symbolem sprawiedliwych rządów, odwagi i waleczności był książę Krak, który „zaprowadził ład” i – jak pisał pierwszy – „bronił spokojnych mieszkańców od grabieży chciwych sąsiadów”³³. U wszystkich do głosu dochodziła neoromantyczna apoteoza Wandy – symbolu ofiarności i bohaterstwa³⁴. Sposobem ujęcia wyróżniał się Grabiec-Dąbrowski, który zaprezentował księżną w kontekście pozycji, jaką kobiety zajmowały u Słowian, zauważając: „[...] zażywały

²⁶ R. Taborski, *Julia Kisielewska z Krzymuskich*, w: PSB, t. 9, s. 122.

²⁷ Marian Kukiel chwalił w 1909 r. autora za „znajomość najnowszej literatury monograficznej, krytyczne opanowanie przedmiotu oraz wyniki własnych poszukiwań źródłowych”. M. Kukiel [rec.], *J. Grabiec (J. Dąbrowski), Dzieje narodu polskiego*, „Krytyka” 1909, 3, s. 309–311.

²⁸ W sumie ukazały się trzy wydania *Dziejów J. Grabca-Dąbrowskiego*: I – Kraków 1909, II – Warszawa–Poznań 1916, III – Warszawa–Kraków 1920. M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 372.

²⁹ K. Kalkstein-Lewandowska [rec.], *Julia Kisielewska (Oksza). Historia Polski. Podręcznik nauki szkolnej i domowej, kurs średni*, „Nowe Tory” 1908, 3, s. 268–270.

³⁰ M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 387.

³¹ W. Smoleński, *Nauczanie historii polskiej*, w: J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974, s. 348.

³² Wyd. I pt. *Dzieje Polski w krótkim zarysie...*, Warszawa 1899; wyd. II pt. *Dzieje narodu polskiego w krótkim zarysie*, Warszawa 1904; wyd. IV pt. *Dzieje Polski...*, Warszawa 1907; wyd. VI – 1916; kolejne 1918 i 1919; wyd. XI – 1921; wyd. XII – 1922. M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 385. M. Bieniek, *op. cit.*, s. 296.

³³ W. Grzymałowski, *Dzieje Polski w krótkim zarysie dla użytku młodzieży. Wydanie szóste, poprawione według wskazówek krytycznych prof. Wł. Smoleńskiego z 10 mapkami i 42 portretami*, Warszawa 1916, s. 12.

³⁴ Podkreślając poświęcenie Wandy, Grzymałowski pisał: „Wanda pokonała Niemców, a nie chcąc by naród miał znowu cierpieć z jej powodu [...] poświęciła się na ofiarę bogom”. *Ibidem*. R. Janowski potwierdzał: „Wanda przysięgła, że jeżeli Niemców zwycięży, to życie swoje złoży na ofiarę bogom”. *Idem*, *Historia Polski z dodatkiem chronologii i słownika historyczno-geograficznego dla szkół początkowych i młodzieży*, Warszawa 1908, s. 4.

powszechnego szacunku i często były dopuszczane do najwyższych dostojenstw”³⁵. Autor wykreował Wandę na bohaterkę-patriotkę, „poświęcającą się bogom za lud swój podczas najazdu nieprzyjaciela”³⁶. W jej charakterystyce akcentowano wrażliwość, ofiarność i poświęcenie w obliczu zagrożenia państwa.

Obok Krakusa i Wandy postaciami zasługującymi na miano bohaterów byli protoplaści dynastii. Julia Kisielewska wywyższała Piasta, sytuując go na tle „złego księcia Popiela” i dodatkowo podkreślając jego kmiecy pochodzenie. Uosabiał w ten sposób umiłowanie ziemi i głęboką religijność, co było ważne w kontekście promocji w piśmiennictwie tego okresu chłopskich bohaterów³⁷. Roman Janowski, jako jedyny – zapewne pod wpływem toczącej się na przełomie wieków polemiki między historykami – podawał w wątpliwość istnienie imienia osobowego *Piast*³⁸. Przywoływane przez autorów nadnaturalne znaki i prorocтва były też odzwierciedleniem panującej mody na ludowość, dochodzącego do głosu neoromantycznego mistycyzmu i przyzwolenia na pierwiastek irracjonalizmu, oraz potrzeby „przeżycia i odczuwania przeszłości”³⁹. U potomków Piasta – zwłaszcza Ziemowita – podnoszono waleczność i poszerzenie granic państwa⁴⁰. Józef Grabiec-Dąbrowski prezentował Piastowiczów jako „energicznych i dzielnych wodzów którzy, obejmując kierownictwo nad siłą zbrojną, pokonywali sąsiednie ludy”⁴¹. U wszystkich nie zabrakło też antyniemieckich akcentów. Wanda wolała popełnić samobójstwo, niż wyjść za niemieckiego księcia, zgubny wpływ na Popiela II miała jego żona, wreszcie opanowanie sztuki wojennej u Ziemowita było niezbędne „wobec ciągłych napadów sąsiednich Niemców”⁴². Nasilająca się polityka germanizacyjna sprzyjała antyniemieckim komentarzom. Bohaterami dziejów legendarnych byli więc dla przywoływanych autorów ci, którzy, po pierwsze, odważnie i sku-

³⁵ J. Grabiec, *Dzieje narodu polskiego*, Kraków 1909, s. 12.

³⁶ *Ibidem*, s. 15.

³⁷ M. Micińska, *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1919)*, Warszawa 1995, s. 97.

³⁸ R. Janowski, *op. cit.*, s. 5.

³⁹ Szerzej pisali o tym: K. Potkański, *Lechici, Polanie, Polska*, Warszawa 1965, s. 416–465; F. Ziejka, *W kręgu mitów polskich*, Kraków 1977, s. 60–80; J. Kolbuszewska, *Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX w.)*, Łódź 2005, s. 49–60; N. Bończa-Tomaszewski, *Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2006, s. 152–157; J. Banaszekiewicz, *Podanie o Piaście i Popiele*, s. 40–45; M. Micińska, *op. cit.*, s. 85, 97, 163–166.

⁴⁰ W. Grzymałowski, traktując Ziemowita jako głównego protoplastę rodu, pisał: „[...] był znakomitym rządcą i dzielnym wojownikiem. Zakładał warowne grody, urządzał wśród narodu obronę kraju”. *Idem, op. cit.*, s. 12.

⁴¹ J. Grabiec, *op. cit.*, s. 12.

⁴² W. Grzymałowski, *op. cit.*, s. 14.

tecznie podejmowali zbrojne działania (Piastowicze), a po drugie, skłonni byli do największych poświęceń. Takie postawy i idee były odbiciem neoromantycznych nurtów w polskiej historiografii⁴³.

Wśród młodszych uczniów zaboru rosyjskiego nadal popularne były wydane w okresie romantyzmu podręczniki Aleksandra Zdanowicza (1805–1868)⁴⁴ – wileńskiego pedagoga, nauczyciela historii i geografii, oraz Franciszka Salezego Dmochowskiego (1801–1871)⁴⁵, nauczyciela, tłumacza, autora wspomnień i popularyzatora. Opracowanie pierwszego zatytułowane *Zarys historii polskiej dla dzieci w dwóch kursach* cieszyło się uznaniem nauczycieli szkół powiatowych i żeńskich pensji, szczególnie na tzw. ziemiach zabranych⁴⁶. Recenzujący je Smoleński doceniał prostą, barwną narrację, ale nie bardzo podobała mu się konstrukcja podręcznika i ujęcie treści elementarnych w dwóch odrębnych kursach⁴⁷. Niemniej jednak dziełko Zdanowicza doczekało się aż pięciu wznowień⁴⁸. Z kolei *Krótki zbiór historii polskiej* Dmochowskiego wykorzystywali pedagogzy w żeńskich szkołach prywatnych, a późniejsze wydania zwłaszcza nauczyciele domowi⁴⁹. Pomimo krytycznej oceny⁵⁰, opracowanie cieszyło się dużą popularnością i do 1914 r. doczekało się ośmiu wydań⁵¹.

Obydwaj autorzy-romantycy odnieśli się do licznej grupy legendarnych postaci (zob. tab. 2), nie szczędząc wyrazistych opisów i ocen. Wśród bohaterów podań małopolskich Zdanowicz stosunkowo obszernie pisał o synach Krakusa, ale już nie o nim samym⁵². Z kolei Dmochowski, nie po-

⁴³ J. Kolbuszewska, *Mutacja modernistyczna*, s. 49–60; M. Micińska, *op. cit.*, s. 465–467.

⁴⁴ S. Kościalkowski, *Aleksander Zdanowicz (1805–1868). Zarys biograficzny*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1915/1918, 6, s. 17–49.

⁴⁵ K.W. Wójcicki, *Franciszek Salezy Dmochowski*, „Kłosy. Czasopismo Ilustrowane” 1866, 73, s. 244; W. Górczyński, *op. cit.*, s. 313.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 312.

⁴⁷ W. Smoleński oceniał: „[...] dzieci młodsze wykład systematyczny znudzi i zmęczy, [...] ze starszymi od razu można do wyższego przystąpić kursu”. Idem, *Nauczanie historii polskiej*, s. 350–351; M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 388–389.

⁴⁸ Wydanie I (Wilno 1859) nosiło tytuł: *Szkic historii polskiej dla dzieci z tablicą ozdobnie chromolitografowaną i mapką dawnej Polski*. Kolejne wydania: II – Wilno 1863; pośmiertnie: III – Warszawa 1883; IV – (?) Warszawa–Wilno–Kijów–Odessa; V – Wilno 1902. M. Bieniek, *op. cit.*, s. 196; M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 388.

⁴⁹ W. Górczyński, *op. cit.*, s. 263, 266.

⁵⁰ W. Smoleński pisał wręcz o „nagromadzeniu obfitego materiału, któremu nie przewodniczy żaden ład”. Idem, *Nauczanie historii polskiej*, s. 349.

⁵¹ Do 1914 r. podręcznik doczekał się ośmiu wydań: wyd. I – Warszawa 1862, kolejne, również warszawskie, ukazywały się w latach: II – 1863; III – 1866; pośmiertnie: IV – 1878 (1877); V – 1882; VI – 1887; VII – 1898; VIII – 1906. M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 383; M. Bieniek, *op. cit.*, s. 298.

⁵² Starszy (beziemienny) był symbolem sprytu i pomysłowości, u młodszego – Lecha, autor krytykował zawiść, kłamstwo i bratobójstwo. A. Zdanowicz, *Zarys historii polskiej dla*

mijając legendarnego założyciela Krakowa, podkreślił jego mądrość, szlachetność, odwagę i szacunek, którym darzyli księcia poddani. Wspomnił, że wybrał go lud, który „nie zawiódł się w nadziei, bo Krakus opiekował się zarówno bogatymi jak i najbiedniejszymi”⁵³. W krótkiej charakterystyce Wandy, Zdanowicz zaakcentował – zgodnie z utrwalonym stereotypem – urodę, mądrość, ofiarność i poświęcenie. W przeciwieństwie do niego Dmochowski samobójstwo księżnej nazwał „niepotrzebnym, a nawet grzesznym czynem”, który usprawiedliwił panującymi w okresie pogańskim zwyczajami⁵⁴. Kontrowersyjny czyn księżnej już wcześniej budził mieszane uczucia twórców prac historyczno-dydaktycznych⁵⁵. Obydwaj autorzy szczegółowo odnieśli się do bohaterów podań wielkopolskich. Największą liczbą pozytywnych przymiotów obdarzyli Piasta, podnosząc jego pobożność, gościnność, szlachetność, skromność i pracowitość. Istotną rolę, zwłaszcza u Zdanowicza odgrywał czynnik mistyczno-religijny. Piast został bowiem przez lud wybrany na księcia z powodu „cudownie rozmnożonego jądła i napoju” oraz namaszczenia przez samego Boga⁵⁶. Ponadto, akcentując kmiecie pochodzenie Piasta, autor wpisywał bohatera w demokratyczne idee „rodzimej tradycji gminowładztwa”⁵⁷. Aleksander Zdanowicz niewątpliwie ulegał ideałom doby romantyzmu, z jego afirmacją największych poświęceń dla dobra narodu. Tego rodzaju miłość do ojczyzny uosabiała w jego podręczniku ofiarna i bohaterska Wanda.

dzieci w dwóch kursach z tablicą chromolitografowaną i mapką dawnej Polski, wyd. III, Warszawa 1883, s. 86.

⁵³ F.S. Dmochowski, *Krótki zbiór historii polskiej podług najnowszych źródeł historycznych...*, Warszawa 1906, s. 8.

⁵⁴ F.S. Dmochowski w odniesieniu do samobójczej śmierci Wandy w obu analizowanych wydaniach pisał: „Jeszcze wtedy Polacy byli poganami i takie ofiary, niepotrzebne a nawet grzeszne, były u nich we zwyczaju”. Idem, *Krótki zbiór*, Warszawa 1906, s. 9; idem, *op. cit.*, Warszawa 1877, s. 8.

⁵⁵ K. Bartkiewicz w sprawie samobójstwa Wandy cytował Ignacego Krasickiego: „[...] akcja takowa bardziej politowania godna, niż adoracji”. K. Bartkiewicz, *op. cit.*, s. 77; M. Horszowska wyjaśnia: „Sprawa samobójstwa była moralnie naganna i wymagała komentarzy. Stąd jedni eksponowali w opisie księżnej obronę dziewictwa jako cel sam w sobie, inni oceniali to w kategoriach zadośćuczynienia bogom za odniesione zwycięstwo”. M. Horszowska, *Siła tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795–1918)*, Rzeszów 2005, s. 40, 194.

⁵⁶ Brygida Kürbis zauważyła, że kronikarze, piszący o polskich dziejach „od początku utrwalali przekonanie, że ród Piastów rządził Polakami z wybraństwa boskiego”. B. Kürbis, *Wizerunki Piastów w opiniach dziejopisarskich*, w: *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Heck, Wrocław 1975, s. 198. Podobnie ocenia Jacek Banaszekiewicz: „Efekty i znaczenie przedstawionych wypadków – pisze – dawały chrześcijańską wykładnię historii i to taką, która wykazywała, że ród Piastów osiągnął władzę z woli Bożej”. J. Banaszekiewicz, *Podanie o Piaście i Popielu*, s. 155.

⁵⁷ M.H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977, s. 102–107.

Z kolei Dmochowski, którego pierwsze wydania książki przypadły na czasy schyłku epoki romantyzmu, odchodził już z wolna od apoteozy ofiarności, poświęcenia i religijnej symboliki. Do głosu dochodziła związana z pozytywistycznymi ideałami racjonalność działania. Stąd Krakus, i przede wszystkim Piast, byli dla niego największymi bohaterami legendarnych dziejów Polski.

Z nowych podręczników skierowanych do młodszych uczniów analizie poddano trzy tytuły: *Dzieje ojczyste* Marii Dzierżanowskiej (1861–1908)⁵⁸, *Zarys dziejów Polski* Stanisławy Pisarzewskiej (1857–1941)⁵⁹ i *Historię Polski* S.K. Groblińskiego⁶⁰. Recenzentka pierwszego zarzuciła autorce zbyt nagromadzenie faktów, co jednak nie przeszkodziło w licznych wznowieniach dziełka (do 1918 r. ukazało się aż osiem jego edycji)⁶¹. Równie popularne były podręczniki Pisarzewskiej – dziewięć wydań książki, z czego dwa już w Polsce niepodległej⁶², oraz Groblińskiego⁶³.

Zawarte w nich informacje o legendarnych początkach Polski nie odbiegały zasadniczo od tych zamieszczonych w pracach dla młodzieży, pisanych przez popularyzatorów dziejów. Odnotowując osobę Kraka, więcej uwagi poświęcano jego córce, która – pisał Grobliński – „wolała utopić się w Wiśle, niż wyjść za mąż za niemieckiego księcia”⁶⁴. W te same tony uderzały zarówno Dzierżanowska, jak i Pisarzewska. W roli bohaterów występowali również protoplaści dynastii: gościnny i gospodarny Piast oraz pierwsi budowniczości państwa – jego potomkowie. Maria Dzierżanowska akcentowała kmiecie pochodzenie kołodzieja i epatowała postrzyżynową ucztą z jej cudami, wyraźnie wzmacniając religijno-mistyczną warstwę narracji. Proroctwo tajemniczych podróży, nagradzających gościnność ubogiego kmiecia, na tle skąpca Popiela, zapowiadało nową

⁵⁸ Zob. szerzej: H. Ceysingerówna, *Dzierżanowska Maria*, w: PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 153–155.

⁵⁹ Zob. szerzej: S. Poręba, *Pisarzewska Stanisława Tomaszowa*, w: PSB, t. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 551–552.

⁶⁰ Brak danych o autorze.

⁶¹ Rec. K. Kalksteinówna, „Nowe Tory” 1906, 1, 7, s. 780.

⁶² Oprócz wydania I z 1906 r. były jeszcze: II – 1908; III – 1910; IV – 1913; V – 1916; VI – 1917; VII – 1918; VIII?; wyd. IX ostatnie – 1921. M. Bieniek, *op. cit.*, s. 298; M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 387; H. Konopka, *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918–1939*, Białystok 1987, s. 126.

⁶³ Wyd. I – Łódź 1914; wyd. II – 1916; wyd. III – 1919; wyd. IV poprawione – Łódź–Warszawa 1920; wyd. V poprawione – Łódź 1922; wyd. VI poprawione – Łódź–Warszawa 1925 [BJ].

⁶⁴ S.K. Grobliński, *Historia Polski z portretami królów w tekście. Podręcznik dla szkół elementarnych*, wyd. II, Warszawa 1916, s. 11. Identyfikacja piszącej M. Dzierżanowskiej, przywołując (podobnie jak Grzymałowski) słowa śpiewanej o Wandzie piosenki. M. Dzierżanowska, *Dzieje ojczyste. Podręcznik do nauki na klasę I i II*, wyd. VI, uzupełnione, Warszawa 1916, s. 7.

jakość dynastycznej władzy. Związana z ruchem narodowym Pisarzewska, dawała z kolei wyraz swej antyniemieckości⁶⁵, akcentując przy okazji opisu Piasta jego odpowiedzialność za losy państwa: „[...] wiedział, że gdzie Niemiec sąsiadem, tam nie o gospodarstwie, ale o wojowaniu myśleć trzeba”⁶⁶. Przymioty przypisane protoplaście dynastii korespondowały u niej z charakterystyką jego syna Ziemowita. Stanisława Pisarzewska u obydwu podkreśliła spryt, umiejętność rządzenia i podejmowania właściwych decyzji, z których większość dotyczyła skutecznej obrony kraju⁶⁷. Ziemowita chwaliła również za stanowczość, niezależność i bezkompromisowość, podając przykład konfliktu z doradcami, u których nie znalazłszy zrozumienia, „rozpędził wiece swym wojskiem, żądając od Polan nie rady, lecz posłuszeństwa dla siebie”⁶⁸. Zważywszy, że wszystkie wspomniane podręczniki miały swe pierwsze wydania na początku XX w., wartości, które autorzy eksponowali u bohaterów dziejów legendarnych, wyraźnie korespondowały z nastrojami społecznymi i wzmagającymi się dążeniami niepodległościowymi.

Wśród przeanalizowanych podręczników wykorzystywanych w Królestwie Polskim było sześć opracowań dla młodzieży i pięć skierowanych do dzieci. W pierwszej grupie największą liczbę postaci przywołali Janowski (14) oraz Smoleński i Grzymałowski (12). Wszyscy odnieśli się do protoplastów dynastii, stawiając ich w roli budowniczych państwa polskiego, niestroniących jednocześnie od walki, poszerzania granic, obrony państwa i jego poddanych. Podobne schematy – władców budowniczych i rycerskich – były popularne w piśmiennictwie przełomu XIX i XX w. Odpowiadały więc na potrzeby współczesnych odbiorców, dla których gotowość do walki o sprawę polską, a w przyszłości odbudowa kraju w interesie całego narodu, były istotnymi wartościami. Mniej jednoznaczny wizerunek, wyłaniający się z kart podręczników dla młodzieży, dotyczył Wandy – Korzon w ogóle pominął jej osobę, a Smoleński podkreślił jedynie mądrość i waleczność. W przeciwieństwie do nich, Grabiec-Dąbrowski akcentował ofiarność i solidarność księżnej ze swoim ludem, na-

⁶⁵ Od ok. 1905 r. autorka była związana z Ligą Narodową i jej podręcznik był – zdaniem S. Poręby – „napisany w duchu ideologii Narodowej Demokracji”. Za jego opublikowanie została skazana na 7 dni aresztu. S. Poręba, *op. cit.*, s. 552.

⁶⁶ S. Pisarzewska, *Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów*, wyd. IV, Kraków 1913, s. 13.

⁶⁷ O Piaście autorka pisała: „Kmieć rozumny, gospodarny, przemysłny, bo nie tylko znał się na roli i pszczoł hodowaniu, ale i na kołodziejkiej robocie się rozumiał”. Z kolei u Ziemowita podnosiła jego zaradność, zauważając: „[...] osadzał na ziemi polskiej jeńców niemieckich, kazał im robić broń na sposób niemiecki i wzmacniać grody wieżycami”. *Ibidem*, s. 12.

⁶⁸ *Ibidem*.

tomiast Kisielewska, Janowski i Grzymałowski, idąc śladem Grabca-Dąbrowskiego, jeszcze mocniej podnosili zasługi Wandy. Gotowość ofiary z życia oraz szacunek i miłość poddanych wpisywały się w preferowany na przełomie XIX i XX w. wzorzec bohatera. W nowych podręcznikach – Grzymałowskiego, Kisielewskiej i Janowskiego, pojawiły się też wyraźniejsze akcenty antyniemieckie.

Piszący dla najmłodszych scharakteryzowali większą liczbę postaci (zob. tab. 2). Byli też bardziej jednoznaczni w ich ocenach. Wykreowani przez dziejopisarzy bohaterowie – Krakus, Wanda oraz protoplaści dynastii z Piastem i Ziemowitem w roli głównej – i w tym przypadku wpisywali się w kanon nowego narodowego bohatera, z jego ofiarnością, gotowością do poświęceń dla narodu, skromnością, szlachetnością, pobożnością i obroną poddanych. Wyłaniający się obraz bohaterów polskich prapoczątków, zwłaszcza protoplastów dynastii, miał budować świadomość, że w niełatwych czasach, u zarania polskiej państwowości, władcy waleczni i gospodarni wychodzili z największych opresji obronną ręką. Taki przekaz miał budować u młodych Polaków poczucie dumy i zachęcać do podejmowania nowych wyzwań, których nie brakowało na przełomie wieków, oraz wzmacniać poczucie narodowej solidarności. Obrazy bohaterów negatywnych (Popiel II) miały przestrzegać przed określonymi wadami i błędami, dostarczając pożywki dla wyobraźni i krytycznego namysłu.

POD ZABOREM AUSTRIACKIM I PRUSKIM

Inaczej niż w Królestwie Polskim rozwijała się edukacja historyczna w Galicji. Autonomia, której podstawą była ustawa z 1867 r. o narodowym języku nauczania w szkołach ludowych i średnich oraz zatwierdzony przez cesarza statut Rady Szkolnej Krajowej, stworzyły polskiej oświacie pod panowaniem Habsburgów nowe możliwości rozwoju. Galicja była jedyną dzielnicą, w której polscy nauczyciele oficjalnie – obok historii powszechnej i dziejów c.k. monarchii, mogli uczyć także ojczystych (do 1909 r. jako przedmiotu nadobowiązkowego), wykorzystując do tego celu polskie podręczniki⁶⁹.

Najtrudniejsza sytuacja panowała w zaborze pruskim, gdzie z chwilą objęcia rządów przez Ottona von Bismarcka rozpoczęła się konsekwentna walka ze wszystkimi przejawami polskości. Szykany dotknęły przede wszystkim szkolnictwo w Wielkopolsce. W 1887 r. zakazano nauki języka polskiego w szkołach elementarnych. Władze zaborcze decydowały o do-

⁶⁹ H. Pohoska, *Nauczanie i popularyzacja historii*, s. 65.

borze nauczycieli i podręcznikach oraz przekazywanych uczniom treściach historycznych. Odpowiedzią Polaków na zaostrzającą się germanizację był rozwój nieoficjalnej oświaty. Historii Polski uczono potajemnie, a cele wychowawcze niejednokrotnie dominowały w takich warunkach nad poznawczymi i kształcącymi⁷⁰.

Wśród opracowań dla młodzieży analizie poddano wydany wcześniej, ale nadal bardzo popularny podręcznik profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Anatola Lewickiego⁷¹, zatytułowany *Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów*. Ponadto uwzględniono *Dzieje Polski*⁷² pióra niepokalanki i nauczycielki historii oraz języka polskiego Emilii Cyfrowicz (1835–1923)⁷³, a także nowe i obszerne opracowanie pt. *Dzieje Polski Ilustrowane*, autora licznych prac popularnonaukowych, Juliana Baczyńskiego (1852–1916)⁷⁴. Ostatnie, popularne zwłaszcza w dzielnicy pruskiej, było adresowane do szerokich kręgów społeczeństwa i różniło się od typowych opracowań podręcznikowych. Pojawiające się w pracy dialogi i skupienie piszącego na barwności przekazu sprawiły, że obszerne dzieło doczekało się pięciu wydań⁷⁵. Z kolei podręczniki Lewickiego i Cyfrowicz były wykorzystywane zarówno w szkołach galicyjskich, jak i w Królestwie oraz w dzielnicy pruskiej, głównie w kołach samokształceniowych⁷⁶. Najpopularniejszą pracą

⁷⁰ *Ibidem*, s. 61. Szerzej: Ł. Borodziej, *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampfu*, Warszawa 1972, s. 178–221.

⁷¹ W. Czermak, *Anatol Lewicki (1841–1899). Wspomnienie pośmiertne*, Kraków 1899; F. Papee, *Anatol Lewicki*, „Kwartalnik Historyczny” 1899, 2, s. 426–433; J. Mitkowski, *Lewicki Anatol*, w: PSB, t. 17, Kraków 1972, s. 224–225; J. Łosowski, *Anatol Lewicki*, Przemysł 1981; M. Wierzbička, *Lewicki Anatol*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 299; P. Sierżęga, *Litwa i stosunki polsko-litewskie w pracach historycznych Anatola Lewickiego*, w: *Wielokulturowe środowisko historycznego Lwowa w XIX i XX w.*, t. 4, red. L. Zaszkilniak, J. Maternicki, Lwów 2006.

⁷² W analizowanych dwóch wydaniach podręcznika E. Cyfrowicz (II z 1898 i III z 1904) do legendarnych prapoczątków autorka odniosła się odmiennie. Na dokładniejsze potraktowanie tego okresu w wydaniu późniejszym miała zapewne wpływ recenzja Teresy z Potockich Wodzickiej, która krytycznie oceniała pominięcie przez Cyfrowicz bohaterów podań małopolskich. T. Wodzicka, *Recenzja „Dziejów ojczystych aż po najnowsze czasy opowiadane działwie polskiej przez Mariana z nad Dniepru”*, wyciąg z „Przeglądu Powszechnego”, lipiec, sierpień, wrzesień 1899, s. 287.

⁷³ H. Nosalewska, *Emilia Cyfrowicz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1985, s. 678; H. Kosyra-Cieślak, R. Szymczak, *Poszłam ścieżką do Polski... i weszło. 150 lat pracy Zgromadzenia Sióstr Niepokalank*, t. 1, Szymanów 2004, s. 562–565.

⁷⁴ Zob. szerzej: „Gazeta Toruńska” 2 III 1916, 52, 50, s. 3.

⁷⁵ Pierwsze wydanie pt. *Dzieje Polski przystępnie a obrazowo w dwóch tomach z ilustracjami*, Poznań 1904. Kolejne wydania (wszystkie poznańskie): III – t. 1–2 – 1910; również III – 1911; IV – 1913; powojenne: V – 1920. M. Bieniek, *op. cit.*, s. 29.

⁷⁶ Podręcznik ukazał się w Warszawie pod zmienionym tytułem *Dzieje narodu polskiego w zarysie*: wyd. I – 1895; wyd. II – 1899 (przedruk – 1904 z dużymi skrótami). M. Wierzbička, *Popularne podręczniki*, s. 379–380.

historyczno-dydaktyczną był jednak podręcznik Lewickiego, który do końca I wojny światowej doczekał się aż dwunastu wydań⁷⁷. Władysław Smoleński cenił go za poprawność faktograficzną, krytykując za konstrukcję, habsburski lojalizm oraz przeładowanie informacjami⁷⁸. Bogactwo postaci ujawniło się też w części poświęconej najwcześniejszym dziejom Polski (zob. tab. 1), jakkolwiek krakowski historyk odniósł się do nich krytycznie⁷⁹.

We wszystkich wymienionych opracowaniach najszerzej potraktowano Piasta, umieszczając go na korzystnym tle mściwego i bezwzględnego Popiela. Mażeńską parę protoplastów dynastii piastowskiej tradycyjnie chwalono za gospodarność, hojność, uczciwość i gościnność⁸⁰. J. Baczyński zaznaczył już na wstępie, że opowieść o Piaście należy „do najpiękniejszych podań”⁸¹. Z kolei A. Lewicki podkreślał niejednoznaczność źródeł i unikał wyrazistych ocen⁸². Krócej potraktowano potomków protoplasty rodu, którzy – jak pisała Cyfrowicz – „dzielnie bronili ojczyzny od nieprzyjaciół, rozszerzali granice Polski”⁸³. A. Lewicki – za mądre rządy wyróżnił Ziemowita⁸⁴, a J. Baczyński – Ziomomysła⁸⁵. Spośród bohaterów

⁷⁷ Za życia Lewickiego ukazało się siedem wydań jego podręcznika: wyd. I i II – Kraków 1884 i 1888 nosiły tytuł *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią złączonych*, wyd. III z 1897 zostało uzupełnione przez autora dziejami lat 1795–1897 i ukazało się jako: *Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów*, wyd. IV–VII ukazały się w Warszawie i w Kijowie. Kolejnych pięć edycji wyszło z uzupełnieniami w latach 1908–1917 Henryka Mościckiego. W 1885 r. podręcznik Lewickiego został przetłumaczony na język ukraiński, ale – jak zauważa P. Sierzęga: „Ukraińcy przyjęli go chłodno, krytykując autora za polski nacjonalizm”. P. Sierzęga, *op. cit.*, s. 269; J. Mitkowski, *op. cit.*, s. 224; J. Maternicki, *Dydaktyka historii*, s. 98–99.

⁷⁸ W. Smoleński, *Nauczanie historii polskiej*, s. 362. Oprócz Smoleńskiego recenzentami podręcznika Lewickiego byli m.in.: M. Maciszewski [rec.], *Prof. Dr Lewicki Anatol. Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, „Muzeum” 1885, s. 49–51; L. Finkel [rec.], *Lewicki Anatol. Zarys Historii Polskiej aż do najnowszych czasów. Wydanie większe trzecie, uzupełnione Historią Porozbiorową. Kraków 1897*, s. 539, „Kwartalnik Historyczny” 1898, s. 955–957; P. Sierzęga, *op. cit.*, s. 269.

⁷⁹ Autor podkreślał, że są to „wymysły kronikarskie zebrane w sztuczną całość”. A. Lewicki, *Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów uzupełnione historią porozbiorową*, wyd. III, Kraków 1897, s. 31.

⁸⁰ E. Cyfrowicz oceniała: „Poważny i poczciwy kmicieć, kołodziej znany z gościnności i z miłościwego serca dla wszystkich”. [E. Cyfrowicz], *Dzieje Polski aż po najnowsze czasy opowiedziane dziaćwie polskiej przez Marianę z nad Dniepru*, wyd. III, Kraków 1904, s. 5.

⁸¹ J. Baczyński, *Dzieje Polski ilustrowane*, wyd. II poprawione i powiększone, Poznań 1909, s. 25.

⁸² A. Lewicki lakonicznie informował: „Po śmierci Popiela Piast czy też Ziomowit obwołany został jego następcą”. Idem, *op. cit.*, s. 30.

⁸³ [E. Cyfrowicz], *Dzieje Polski*, s. 6.

⁸⁴ O Ziomowicie A. Lewicki pisał: „[...] urządził obronę kraju, zaprowadził dziesiętników, setników, tysiączników”. Idem, *op. cit.*, s. 30.

⁸⁵ Autor podniósł ojcowską troskę o syna: „Ziomomysł trapił się bardzo, że syn jego Mieszko ślepy się urodził”. J. Baczyński, *op. cit.*, s. 29.

podaj małopolskich autorzy nader powściągliwie potraktowali Krakusa i Wandę. Również i w tym przypadku Lewicki podniósł niejednoznaczność źródeł co do pochodzenia założyciela Krakowa – „wojownika czy też cudzoziemca”⁸⁶. Zarówno Cyfrowicz, jak i Baczyński wspominali o poświęceniu Wandy dla narodu i zwracali uwagę, że popełniła samobójstwo, „nie chcąc ręki oddać cudzoziemcowi”⁸⁷. Natomiast Lewicki nie tyle akcentował jej ofiarność czy szlachetność, co raczej brak rozważań⁸⁸. We wspomnianych podręcznikach to przede wszystkim Piast i jego potomkowie wyrastali na bohaterów najdawniejszych dziejów Polski. Podkreślana w nich gospodarność, mądrość i skuteczność działania, a nawet krytyka nieprzemysłanego poświęcenia, bardziej korespondowały z pozytywistycznymi wartościami. Dodatkowo promocja u Baczyńskiego bohaterów podaj wielkopolskich, zarówno tych zasługujących na uznanie, jak i wżgardę, podnosiła znaczenie ziem pod panowaniem pruskim jako kolebki państwowości polskiej.

Wśród młodszych uczniów najpopularniejszym podręcznikiem wykorzystywanym w zaborze pruskim była *Mała historia polska dla dzieci i młodzieży* pióra publicysty, wydawcy, aktywnego działacza społecznego i jednego z najpłodniejszych popularyzatorów dziejów Polski przełomu XIX i XX w., Józefa Chociszewskiego (1837–1914)⁸⁹. Oprócz wspomnianego opracowania, do analizy wybrano *Dzieje narodu polskiego w krótkości i przystępnie streszczone* – piszącej pod pseudonimem „Wielkopolanka” – Wandy Reichsteinowej (ok. 1842–ok. 1925)⁹⁰ oraz dwie nowe propozycje galicyjskich nauczycieli: Józefa Bałabana⁹¹ i Czesława Pieniążka (1844–1917)⁹². Pierwszy nie ustrzegł się jako autor podręczników błędów faktograficznych, które wytknął mu

⁸⁶ A. Lewicki, *op. cit.*, s. 30.

⁸⁷ J. Baczyński, *op. cit.*, s. 25. E. Cyfrowicz uzupełniała: „Wanda poświęciła się dla ocalenia swego ludu”. [E. Cyfrowicz], *Dzieje Polski*, s. 5.

⁸⁸ W ocenie M. Hoszowskiej, Lewicki należał do grona tych pisarzy-pozytywistów, którzy „nie odrzucając żeńskiego patriotyzmu, widzieli go raczej przez pryzmat tradycyjnych ról: żon i matek [...]. Popularyzował wersję o niechęci córki Kraka do małżeństwa w ogóle, co miało sprowokować najazd niemieckiego księcia, a ją samą doprowadzić do samobójstwa”. M. Hoszowska, *op. cit.*, s. 194.

⁸⁹ W. Sobkowiak, *Józef Chociszewski (1837–1914)*, Gniezno 1837.

⁹⁰ Wanda Reichsteinowa (Wielkopolanka), *Wspomnienia starego Gostynia*, www.muzeum.gostyn.pl/PAMI%C4%98TNIKI%20I%20WSPOMNIENIA?idAkt=92 [dostęp: 5 IV 2018].

⁹¹ E. Juško, *Wpływ szkolnictwa ludowego autonomicznej Galicji na kształt polskiej szkoły powszechnej w latach 1918–1922*, Lublin 2006, s. 117, 137, 238; Cz. Majorek, *Reforma szkolnictwa pedagogicznego w programach zawodowego ruchu nauczycielskiego Galicji w latach 1906–1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1971, 14, s. 33–34; T. Krzyżanowski, *Moja lwowska uliczka*, www.cracovia-leopolis.pl/index.php?pokaz=art&id=1212 [dostęp: 5 IV 2018].

⁹² A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868–1914)*, Lublin 1999, s. 65, 203, 211, 214, 322.

Smoleński, doceniając jednocześnie jego talent pisarski⁹³. Pomimo krytycznych głosów *Mała historia polska* cieszyła się niezwykłą popularnością, zasługując na miano dziewiętnastowiecznego bestselleru, o czym świadczą 17 wznowień dziełka⁹⁴. Z uznaniem krytyki spotkał się podręcznik Bałabana, który recenzent chwalił za wykorzystanie wyników najnowszych badań naukowych, bezstronność, uwzględnianie wydarzeń z historii powszechnej oraz przystępną formę⁹⁵. Ostatnie z wymienionych opracowań – *Opowiadania z dziejów kraju rodzinnego* Pieniążka – było wykorzystywane w szkołach wydziałowych i niższych klasach szkół realnych, a kilka wznowień i w tym przypadku potwierdzało popularność dziełka⁹⁶.

O większości bohaterów legendarnych początków autorzy zamieścili lakoniczne informacje bądź wymieniali ich tylko z imienia. W przypadku – Krakusa, Wandy i Piasta, Chociszewski i Reichsteinowa podnosili pozytywne przyimoty charakteru oraz skuteczność działania. W późniejszym wydaniu *Małej historii* autor uzupełnił informacje o Wandzie i Piaście, tak, by wzmocnić swój przekaz, ulegając prądom neoromantycznym. Wanda urastała tu wręcz do symbolu odwagi i ofiarności. Pokonała Niemców, ale – pisał autor – „nie chcąc aby kiedykolwiek naród dla jej piękności miał krzywdę ponosić, wskoczyła do Wisły, poświęcając życie swoje dla szczęścia ojczyzny”⁹⁷. W podobne tony uderzali twórcy nowych, galicyjskich podręczników. „Wanda – pisał Pieniążek – wolała śmierć niż poddanie siebie i kraju cudzoziemcowi”⁹⁸. Księżna miała więc nie tyle unikać małżeństwa, co sugerował Lewicki, ile odrzucić je z powodu niemieckiego pochodzenia Rydygiera⁹⁹. Jej ofiara była podyktowana chęcią zagwarantowania poddanym pokoju i niezależności od zachodniego sąsiada.

⁹³ W. Smoleński, *Nauczanie historii polskiej*, s. 344.

⁹⁴ W XIX w. w Poznaniu ukazało się sześć edycji dziełka: I – 1873; II – 1875; III – 1884; IV – 1888; V – 1892 i VI – 1898. Ostatnie 17. wydanie ukazało się w 1929 r. *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981, s. 77–78; M. Bieniek, *op. cit.*, s. 292.

⁹⁵ J. Ciembroniewicz [rec.], *Józef Bałaban. Historia Polski. Wydanie drugie rozszerzone, ozdobione 136 rycinami*, „Nowe Tory” 1909, 4, 2, s. 459–460. W sumie ukazały się cztery lwowskie wydania: wyd. I – 1905; wyd. II – 1906; wyd. III pt. *Dzieje Polski* – 1909; wyd. IV – 1922. M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki*, s. 378; M. Bieniek, *op. cit.*, s. 300.

⁹⁶ Kolejne edycje miały miejsce w latach 1895, 1905 i 1910. M. Bieniek, *op. cit.*, s. 235.

⁹⁷ Ofiarności Wandy została doceniona usypaniem kopca, ale i – dodawał autor – cytowaną piosenką: „Z tamtej strony Wisły, jest Wandy mogiła,/ która za swój naród życie poświęciła”. J. Chociszewski, *Mała historia polska. Wydanie szóste znacznie pomnożone i 30-tu obrazkami ozdobione*, Poznań 1898, s. 6.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Patriotyzmu córki Kraka J. Bałaban upatrywał w tym, że po pierwsze – nie chciała wyjść za niemieckiego księcia Rydygiera, a po wtóre starała się „uniknąć rozlewu krwi i poddania ludu swego pod panowanie znieprawionych Niemców”. Idem, *Historia Polski. Wydanie drugie rozszerzone, ozdobione 136 rycinami*, Lwów 1906, s. 2–3.

Dostrzegalny był tu powrót do romantycznego wzorca patriotyzmu. Z kolei w charakterystyce Piasta Chociszewski wyeksponował jego skromność oraz odpowiedzialność¹⁰⁰. Istotną rolę w oddaniu mu książęcej władzy miało odegrać cudowne rozmnożenie żywności i zapewnienie poddanym dostatku¹⁰¹. U Bałabana i Pieniązka decydujące miały być cechy charakteru Piasta: gościnność, życzliwość, uczciwość, mądrość i sprawiedliwość, które skutkowały „poważaniem u poddanych”¹⁰². Pozytywna ocena protoplasty rodu i jego żony kontrastowała z opinią złego księcia Popiela¹⁰³. Oprócz stryjobójstwa Pieniązek zarzucał kruszwickiemu księciu lenistwo, hulaszczy tryb życia i bezprawne działania¹⁰⁴. Charakterystyki i oceny pierwszoplanowych bohaterów, Wandy i Piasta, spajała idea służby narodowi jako najwyższej wartości, coraz mocniej dochodząca do głosu na początku XX w.¹⁰⁵

Analizie poddano 21 opracowań dydaktyczno-historycznych (jedenaście dla dzieci i dziesięć dla młodzieży), to znaczy takich, które cieszyły się dużą popularnością, o czym świadczyły liczne wznowienia, a w uzasadnionych przypadkach – chodzi o podręczniki pisane przez kobiety – posiadające pojedyncze edycje. Były one adresowane do uczniów szkół elementarnych i średnich, a także do uczestników kół samokształceniowych i włościan. Najlichnieszą grupę tworzą opracowania wydane w Królestwie Polskim – jedenaście dziełek¹⁰⁶. Również w Galicji edukacja

¹⁰⁰ Autor usiłując podnieść rangę Piasta zauważał: „postulujący woli narodu zasiadł na tronie i stał się praojcem rodu królewskiego”. J. Chociszewski, *Mata historia polska. Wydanie ósme pomnożone i licznymi obrazkami ozdobione*, Poznań 1907, s. 9.

¹⁰¹ W tym kontekście autor podkreślał: „Naród widząc cud oczywisty, obwołał jednogłośnie Piasta królem”. *Ibidem*.

¹⁰² Cz. Pieniązek, *Opowiadania z dziejów kraju rodzinnego dla szkół wydziałowych*, Lwów 1893, s. 5.

¹⁰³ W ocenie autora kruszwicki książę był: „Z natury zły i pochopny do mordów, za namową swej żony Niemki wytruł swoich licznych stryjów. [...] Nieludzki książę przyjęcia [podróżnym – A.M.] odmówił i wypędził ze swego zamku”. J. Bałaban, *op. cit.*, s. 3.

¹⁰⁴ Charakteryzując Popiela II, autor oceniał: „[...] mniej sprawny do boju, ale do mordów i wszelkich bezprawii pochopny”. Cz. Pieniązek, *op. cit.*, s. 5.

¹⁰⁵ M.H. Serejski, *op. cit.*, s. 244–245; A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii XIX i XX w.*, Warszawa 1993, s. 209–233.

¹⁰⁶ T. Korzon, *op. cit.*; [W. Smoleński], *op. cit.*; J. Grabiec, *op. cit.*; J. Kisielewska, *Historia Polski. Podręcznik do nauki szkolnej i domowej. Kurs średni*, Warszawa 1908; R. Janowski, *op. cit.*; W. Grzymałowski, *op. cit.*; F.S. Dmochowski, *Krótki zbiór*, Warszawa 1906, porównawczo: idem, *Krótki zbiór*, Warszawa 1877; A. Zdanowicz, *op. cit.*; M. Dzierżanowska, *op. cit.*; S. Pisarzewska, *op. cit.*; S.K. Grobliński, *op. cit.*

historyczna opierała się na starych, ale i na nowych pracach¹⁰⁷. Analizie poddano cztery tytuły¹⁰⁸. W zaborze pruskim historii ojczystej uczono z opracowań ukazujących się zarówno w Wielkopolsce, jak i w Galicji oraz w Królestwie. Do analizy wybrano trzy tytuły¹⁰⁹. Wśród autorów (trzynastu mężczyzn i pięć kobiet) byli profesjonalni historycy, ale też popularyzatorzy dziejów, nauczyciele, działacze społeczni.

Najszerzej najdawniejsze dzieje Polski potraktował Baczyński, który wyraźnie promował bohaterów podań wielkopolskich. Jako jedyny opisał stosunki rodzinne Lecha, nawiązując także do ojca i siostry. Romantycy – Zdanowicz i Dmochowski – szerzej rozpisywali się o Przemysławie (Leszku I). Zauważyli, że spryt i przebiegłość, którego efektem było pokonanie nieprzyjaciół, stały się głównym powodem wyboru władcy. Natomiast przenikliwość, bystrość, pomysłowość i waleczność wspomniani autorzy akcentowali u następców – Leszka II i Leszka III.

Wszyscy piszący odnieśli się do Popiela II. Autorzy podręczników dla dzieci podkreślali najczęściej zgubny wpływ żony, egoizm i nieczułość na potrzeby poddanych, stryjobójstwo i nikczemną śmierć. Nie stronili też od dosadnych ocen księcia. Popiel II uosabiał słabość charakteru oraz niegodziwość. Piszący przekonywali, że to zły człowiek i władca: leniwy, niedołączny, niegościnnie, mściwy, podstępny, „rozpustny”, niedbający o kraj, pozbawiony zdolności wojskowych i łamiący prawo. Taką osobę musiała – przekonywali *implicite* – spotkać kara, którą była utrata władzy i haniebna śmierć. Jednoznacznie negatywny obraz Popiela II w podręcznikach dla dzieci i młodzieży to przykład kreowania antybohatera legendarnych dziejów Polski.

Na jego tle nad wyraz pozytywnie rysowała się postać Piasta. Jego charakterystyka, podobnie jak w przypadku Popiela II, była szersza w podręcznikach dla dzieci. Kluczowym wydarzeniem, eksponowanym przez większość piszących, była postrzyżynowa uczta na podgrodzium. Z epizodu jasno wynikało, że małżeństwo rolników zmianę swego statusu zawdzięczało wizycie tajemniczych gości i okazanej przybyszom gościnności. Nagroda, tj. cudowne rozmnożenia jadła i napoju, skutkowało objęciem władzy. Na warstwę mistyczno-religijną narracji składały się przepowiednie

¹⁰⁷ Zob. szerzej: J. Maternicki, *Dydaktyka historii*, s. 173–180; Cz. Majorek, *Historia utylitar-na i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji 1772–1918*, Warszawa 1990, s. 324–333.

¹⁰⁸ A. Lewicki, *op. cit.*; [E. Cyfrowicz], *Dzieje ojczyste aż po najnowsze czasy opowiadane działy polskiej przez Mariana z nad Dniepru*, Kraków 1898, porównawczo: eadem, *Dzieje Polski*, Kraków 1904; J. Bałaban, *op. cit.*; Cz. Pieniążek, *op. cit.*

¹⁰⁹ J. Baczyński, *op. cit.*; J. Chociszewski, *Mała historia polska*, *op. cit.*, Poznań 1898, porównawczo: idem, *Mała historia polska*, *op. cit.*, Poznań 1907; W. Reichsteinowa, *Dzieje narodu polskiego w krótkości i przystępnie streszczone dla dzieci i ludu polskiego*, Poznań 1889.

i prorocтва niezwykłych podróży. Romantykom i neoromantykom ważne wydawało się podkreślenie, że Piastowie zawdzięczali wyniesienie na księżęcy stolec chrześcijańskiemu Bogu. Protoplasta dynastii wyrastał w podręcznikach dla dzieci i młodzieży na bohatera legendarnych dziejów przede wszystkim jako idealny wzorzec osobowy: pracowity, pobożny, gościnny, skromny, szlachetny, mądry, uczynny, uczciwy i sprawiedliwy.

Znacznie skromniejsze były charakterystyki Ziemowita, Leszka i Ziemomysła. Co prawda odnieśli się do nich wszyscy autorzy podręczników, ale najczęściej zamieszczali lakoniczne informacje o przejmowaniu władzy. Nieco dłuższą charakterystykę syna Piasta i Rzepichy dali ci, którzy widzieli w Ziemowicie następcę Popiela II: Smoleński, Lewicki, Chociszewski i Grzymałowski przypisali mu budowę podstaw państwa polskiego, chwając go za waleczność i sprawność rządzenia, Pisarzewska podkreśliła jego silną i bezkompromisową władzę nad poddanymi. W podobny sposób pisano o następcach Ziemowita, tak w podręcznikach dla dzieci, jak i przeznaczonych dla młodzieży. Wysuwano na plan pierwszy waleczność i odwagę, widząc w nich budowniczych państwa polskiego, którzy nie stronili od wojen i zapewniali skuteczną obronę własnego terytorium oraz jego mieszkańców.

Wśród postaci znanych z podań małopolskich autorzy odnosili się do Krakusa i jego potomków, przy czym najwięcej miejsca poświęcili samemu księciu i córce Wandzie. Tylko Korzon i Grabiec-Dąbrowski o nich milczeli. Nie szczędzono pozytywnych ocen Krakowi. Celowali w nich romantycy – Zdanowicz i Dmochowski, którzy przedstawiali księcia jako mądrego i sprawiedliwego władcę. Podkreślali też ogromny szacunek poddanych, czego przejawem miało być usypanie mogiły po jego śmierci.

Niewątpliwie szczególną postacią wśród legendarnych kobiet była córka Krakusa – Wanda. Pisano o niej szeroko, nie szczędząc pozytywnych ocen, szczególnie w podręcznikach dla dzieci. Ukazywano ją jako mądrą, piękną, cnotliwą, dzielną, dobrą i ofiarną władczynię. Kluczowym wydarzeniem poświęconych jej narracji było samobójstwo. Większość autorów oceniła czyn Wandy jako najwyższą ofiarę poniesioną dla ludu/narodu/państwa, widząc w tym przejaw miłości do ojczyzny. Neoromantyk i socjalista Grabiec-Dąbrowski podkreślał solidarność księżnej z ludem. Antyniemieckie akcenty w podręcznikach z początku XX w. były pochodną nasilającej się polityki germanizacyjnej, ogniskującej polską opinię publiczną we wszystkich zaborach. Mocniej ulegano również wzmagającym się nastrojom niepodległościowym.

Z innych postaci kobiecych autorzy wyróżnili trzy: Wylinde, żonę Popiela II i Rzepichę. O pierwszej wspominał tylko Baczyński, obwiniając siostrę Lecha o zdradę i widząc w niej przyczynę rodzinnej rozłąki.

Nieznanej z imienia żonie Popiela II (tylko Janowski nazwał ją Ryksą), poświęcano więcej miejsca w podręcznikach dla dzieci. Wszyscy podkreślali negatywny wpływ Popielowej na męża i przypisywali jej winę za otrucie krewnych. Księżna z Kruszwicy to *alter ego* ubogiej Rzepichy, bo gdy żona Piasta uosabiała dobroć, troskliwość i gościnność, małżonka Popiela II przebiegłość, skąpstwo, mściwość, zawiść i skłonność do najgorszych czynów.

Reasumując, wypada stwierdzić, że w podręcznikach historii ojczyste wydawanych na przełomie XIX i XX w. nie lekceważono legendarnych prapoczątków. Spełniały one, zwłaszcza w opracowaniach dla dzieci i ludu, dwie ważne funkcje: wychowawczą oraz integrującą w narodowym oporze wobec nasilającej się polityki germanizacyjnej. Autorzy, na których największy wpływ miały idee pozytywizmu, mocniej akcentowali u bohaterów legendarnych gospodarne i umiejętne rządy. Podręczniki wydawane przed 1914 r. kładły nacisk już na inne elementy: podporządkowanie boskim wyrokom, równość, ofiarność, poświęcenie. Następował zwrot ku neoromantycznym ideałom wolności i apoteozie daniny krwi składanej na ołtarzu ojczyzny. Nie oznaczało to jednak całkowitego wyrugowania z prac historyczno-dydaktycznych wartości przynależnych do poprzedniej epoki.

Na przełomie XIX i XX w. żywa była pamięć o Krakusie, Wandzie, Piaście i jego potomkach. To właśnie o nich autorzy podręczników pisali najczęściej i najszerzej. Były to jednostki wyrastające ponad przeciętność, zdolne do heroicznych czynów, występujące w obronie ludu i przysparzające krajowi chwały. Budowały poczucie dumy i wzmacniały narodową tożsamość. Wyłaniający się z podręczników obraz legendarnych bohaterów, zwłaszcza protoplastów dynastii piastowskiej, służył wpajaniu przekonania, że w niełatwych pogańskich czasach, u zarania dziejów polskiej państwowości, znaleźli się odpowiedzialni władcy, którzy swoją przezornością, wytrwałością, walecznością i rozumną troską o powierzone im dziedzictwo potrafili zapewnić krajowi i jego mieszkańcom bezpieczeństwo. Ale także poddani, pogańscy praprzodkowie, umieli docenić uczciwość i odwagę, oddając władzę w ręce zasługujących na nią osób. Takie zgodne współdziałanie panujących i poddanych, stanowiło przejaw propagowanej m.in. w podręcznikach historii ideologii solidaryzmu społecznego, która coraz mocniej dochodziła do głosu na przełomie XIX i XX w.

Tylko nieliczni autorzy dawali wyraźniej do zrozumienia, że oparte na najdawniejszych przekazach wnioski są wielce niepewne. Czynił tak zwłaszcza autor *Mieszka II* (1875), A. Lewicki. Ale nawet, jeśli odnoszono się sceptycznie do treści podań, pozostawał pietyzm dla przekazów traktujących o zamierzchłych czasach. Dostrzegano ich duże walory wychowawcze oraz przydatność w kształtowaniu postaw dzieci i młodzieży.

Tabela 1. Liczba postaci legendarnych w podręcznikach dla młodzieży przełomu XIX i XX w.

Autor i tytuł podręcznika		Lech	Wyłinda – siostra Lecha	Pan – ojciec Lecha	Wizimir	Krakus	Synowie Kraka	Wanda	Leszek I	Leszek II	Leszek III	Popiel I	Popiel II	Zona Popieła II	Chościszek	Piast	Rzepicha	Ziemowit	Leszek IV	Ziemomysł	SUMA	
Zabór rosyjski	T. Korzon, <i>Historia Polski. Wydanie nadzwyczajne w zmienionym układzie</i> , Kijów 1918	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	
	[W. Smoleński], <i>Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych z przedmową</i> , cz. 1, Warszawa 1898	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12	
	J. Grabiec, (J. Dąbrowski), <i>Dzieje narodu polskiego</i> , Kraków 1909	*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4
	J. Kisielewska, <i>Historia Polski. Podręcznik do nauki szkolnej i domowej. Kurs średni</i> , Warszawa 1908	*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	7
	A. Lewicki, <i>Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów, wyd. III, uzupełnione historią porobiorową</i> , Kraków 1897	*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	16
Zabór austriacki	[E. Cyfrowicz], <i>Dzieje ojczyzny aż po najnowsze czasy opowiadane działwie polskiej przez Mariana z nad Dniepru...</i> , Kraków 1898	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4	
	[E. Cyfrowicz], <i>Dzieje Polski aż po najnowsze czasy treściwie opowiedziane przez Mariana z nad Dniepru</i> , wyd. III, Kraków 1904	*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11	
Zabór pruski	J. Baczyński, <i>Dzieje Polski ilustrowane</i> , wyd. II, poprawione i powiększone, Poznań 1909	*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	17	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ww. podręczników.

Tabela 2. Liczba postaci legendarnych w podręcznikach dla dzieci przelotom XIX i XX w.

Autor i tytuł podręcznika		Lech	Wizimir	Krakus	Synowie Kraka	Wanda	Leszek I	Leszek II	Leszek III	Popiel I	Popiel II	Zona Popiela II	Chociszko	Piast	Rzepicha	Ziemowit	Leszek IV	Ziemomysł	SUMA
Zabór rosyjski	F.S. Dmochowski, <i>Krótki zbiór historii polskiej podług najnowszych źródeł historycznych. Wydanie nowe, poprawione, rozwinęte i uzupełnione spisem chronologicznym i wykazem ksiąg z plemion Piastów i Gedyminów</i> , Warszawa 1877	*	*	*	**	*	*	-	-	-	*	*	-	*	*	*	*	*	14
	F.S. Dmochowski, <i>Krótki zbiór historii polskiej...</i> , Warszawa 1906	*	*	*	**	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	17
	A. Zdanowicz, <i>Zarys historii polskiej dla dzieci w dwóch kursach z tablicą chromatografowaną i mapką dawnej Polski</i> , wyd. III, Warszawa 1883	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	15
	M. Dzierżanowska, <i>Dzieje ojczyznie. Podręcznik do nauki na klasę I i II</i> , wyd. VI uzupełnione, Warszawa 1916	*	-	*	-	*	*	-	-	-	-	*	-	*	*	*	*	-	7
	S. Pisarzewska S. <i>Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów</i> , wyd. IV przejrzone, Kraków 1913	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	15
	S.K. Grobliński, <i>Historia Polski z portretami królów w tekście. Podręcznik dla szkół elementarnych</i> , wyd. II, Warszawa 1916	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	13
Zabór austriacki	Cz. Pieniążek, <i>Opowiadania z dziejów kraju rodzinnego dla szkół wydziałowych</i> , Lwów 1893	*	-	*	-	*	-	-	-	-	*	*	-	*	*	*	*	10	
	J. Bataban, <i>Historia Polski. Wydanie drugie rozszerzone, ozdobione 136 rycinami</i> , Lwów 1906	*	-	*	-	*	-	-	-	-	*	*	-	*	*	*	*	7	

BIBLIOGRAFIA (REFERENCES)

Źródła

„Gazeta Toruńska” 2 III 1916, 52, 50.

Podręczniki dziejów Polski

- Baczyński J., *Dzieje Polski ilustrowane*, wyd. II poprawione i powiększone, Poznań 1909.
- Bałaban J., *Historia Polski. Wydanie drugie rozszerzone, ozdobione 136 rycinami*, Lwów 1906.
- Chociszewski J., *Mała historia polska. Wydanie szóste znacznie pomnożone i 30-tu obrazkami ozdobione*, Poznań 1898.
- Chociszewski J., *Mała historia polska. Wydanie ósme pomnożone i licznymi obrazkami ozdobione*, Poznań 1907.
- [Cyfrowicz E.], *Dzieje ojczyzny aż po najnowsze czasy opowiadane dziaćwie polskiej przez Mariana z nad Dniepru*, Kraków 1898.
- [Cyfrowicz E.], *Dzieje Polski aż po najnowsze czasy opowiedziane dziaćwie polskiej przez Mariana z nad Dniepru*, wyd. III, Kraków 1904.
- Dmochowski F.S., *Krótki zbiór historii polskiej podług najnowszych źródeł historycznych. Wydanie nowe, poprawione, rozwinięte i uzupełnione spisem chronologicznym i wykazem książąt z plemienia Piastów i Gedyminów*, Warszawa 1877.
- Dmochowski F.S., *Krótki zbiór historii polskiej podług najnowszych źródeł historycznych...*, Warszawa 1906.
- Dzierżanowska M., *Dzieje ojczyzny. Podręcznik do nauki na klasę I i II*, wyd. VI, uzupełnione, Warszawa 1916.
- Grabiec J., *Dzieje narodu polskiego*, Kraków 1909.
- Grobliński S.K., *Historia Polski z portretami królów w tekście. Podręcznik dla szkół elementarnych*, wyd. II, Warszawa 1916.
- Grzymałowski W., *Dzieje Polski w krótkim zarysie dla użytku młodzieży. Wydanie szóste, poprawione według wskazówek krytycznych prof. Wł. Smoleńskiego z 10 mapkami i 42 portretami*, Warszawa 1916.
- Janowski R., *Historia Polski z dodatkiem chronologii i słownika historyczno-geograficznego dla szkół początkowych i młodzieży*, Warszawa 1908.
- Kisielewska J., *Historia Polski. Podręcznik do nauki szkolnej i domowej. Kurs średni*, Warszawa 1908.
- Korzon T., *Historia Polski. Wydanie nadzwyczajne w zmienionym układzie*, Kijów 1918.
- Lewicki A., *Zarys historii polskiej aż do najnowszych czasów uzupełnione historią porozbiorową*, wyd. III, Kraków 1897.
- Pieniążek Cz., *Opowiadania z dziejów kraju rodzinnego dla szkół wydziałowych*, Lwów 1893.
- Pisarzewska S., *Zarys dziejów Polski od najdawniejszych do ostatnich czasów*, wyd. IV przejrzanego, Kraków 1913.
- Reichsteinowa W., *Dzieje narodu polskiego w krótkości i przystępnie streszczone dla dzieci i ludu polskiego*, Poznań 1889.
- [Smoleński W.], *Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych z przedmową*, cz. 1, Warszawa 1898.
- Zdanowicz A., *Zarys historii polskiej dla dzieci w dwóch kursach z tablicą chromolitografowaną i mapką dawnej Polski*, wyd. III, Warszawa 1883.

Inne źródła drukowane

- Bełza W., *Z odległej przeszłości. Obrazki historyczne*, Lwów 1911.
- Bogusławski E., *Podanie o Piaście, zapisane w kronice tak zwanego Gallusa i legenda o św. Germanie*, Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego Wydziału II, Warszawa 1910.

- Bruchnalski W., *Piaść*, Lwów 1906.
- Brückner A., *O Piaście*, „Rozprawy Akademii Umiejętności”, seria 2, 1898, 10.
- Burke P., *Historia i teoria społeczna*, Kraków 2000.
- Ciembroniewicz J. [rec.], *Józef Bałaban. Historia Polski. Wydanie drugie rozszerzone, ozdobione 136 rycinami*, „Nowe Tory” 1909, 4, 2.
- Czermak W., *Anatol Lewicki (1841–1899). Wspomnienie pośmiertne*, Kraków 1899.
- Czubryński A., *Mit kruszwicki*, Kraków 1915.
- Faleński J., *Historia Polski krótko zebrana. Dzieje narodowe od powstania aż do podziału i upadku państwa*, Wrocław 1819.
- Feldman J., *Dąbrowski Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1936–1946.
- Finkel L. [rec.], *Lewicki Anatol: Zarys Historii Polskiej aż do najnowszych czasów: Wydanie większe trzecie, uzupełnione Historią Porozbiorową*. Kraków 1897, s. 539, „Kwartalnik Historyczny” 1898.
- Gajsler J.F., *Stosunek podania Gallusowego o Piaście do legendy o św. Germanie*, odbitka z „Przełądu Historycznego” 1908, 6, 2.
- Grochulska B., *Tadeusz Korzon (1839–1918)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986.
- Iggers G.G., *Historiografia XX w. Przegląd kierunków badawczych*, Warszawa 2010.
- Jeziński F.S., *Rzepicha matka królów, żona Piasta*, Warszawa 1790.
- Kalkstein-Lewandowska K. [rec.], *Julia Kisielewska (Oksza)*. *Historia Polski. Podręcznik nauki szkolnej i domowej, kurs średni*, „Nowe Tory” 1908, 3.
- Kalksteinówna K. [rec.], *Maria Dzierżanowska. Dzieje ojczyste*, „Nowe Tory” 1906, 1, 7.
- Karłowicz J., polemika do opracowania Wojciechowskiego *O Piaście i piascie*, „Wisła: Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 1896, 10.
- Kostrzewski J., *Mitologia czy... mistyfikacja?*, Poznań 1916.
- Kostrzewski J., *Nowa próba wytłumaczenia legendy kruszwickiej*, „Kurier Poznański” 14 III 1915, 80.
- Kościałkowski S., *Aleksander Zdanowicz (1805–1868)*. *Zarys biograficzny*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1915/1918, 6.
- Kukiel M. [rec.], *J. Grabiec (J. Dąbrowski)*, *Dzieje narodu polskiego*, „Krytyka” 1909, 3.
- Lewestam F.L., *Pierwotne dzieje Polski*, Warszawa 1841.
- Łubieńska T., *Wanda, tragedia w 5 aktach* [1810], Wstęp i oprac. J. Ujejski, Warszawa 1927.
- Maciejowski W.A., *Pierwotne dzieje Polski i Litwy*, Warszawa 1846.
- Maciejowski W.A., *Polska aż do pierwszej połowy XVII w. pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana*, t. 1, cz. 1, Petersburg–Warszawa 1842.
- Maciszewski M. [rec.], *Prof. Dr Lewicki Anatol. Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, „Muzeum” 1885.
- Matusiak S., *O Piaście*, „Lud” 1902, 8.
- Naruszewicz A., *Historia narodu polskiego*, t. 3, wyd. nowe, Lipsk 1836–1837.
- Papee F., *Anatol Lewicki*, „Kwartalnik Historyczny” 1899, 2.
- Pohoska H., *Dydaktyka historii*, Warszawa 1928.
- Pohoska H., *Nauczanie i popularyzacja historii w ostatnim pięćdziesięcioleciu 1887–1937*, „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” 1937, 5, 2.
- Pomorski J., *Spoglądając w przeszłość. Studia i szkice metahistoryczne*, Lublin 2017.
- Potkański K., *Jeszcze o Piaście*, „Kwartalnik Historyczny” 1900, 14.
- Potkański K., *Lechici, Polanie, Polska*, Warszawa 1965.
- Reichsteinowa Wanda (Wielkopolanka), *Wspomnienia starego Gostynia*, www.muzeum-gostyn.pl/PAMI%C4%98TNIKI%20I%20WSPOMNIENIA?idAkt=92 [dostęp: 5 IV 2018].
- Schneider S., *W sprawie Piasta, Rzepichy i Ziemowita*, „Kwartalnik Historyczny” 1907, 21.
- Smoleński W., *Nauczanie historii polskiej*, w: J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974.

- Sobkowiak W., *Józef Chociszewski (1837–1914)*, Gniezno 1837.
- Wojciechowski T., *O Piaście i piascie*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” 1895, 22.
- Woronicz J.P., *Lech. Poema historyczne w III pieśniach*, w: *Poezje*, [b.m.w.] 1831.
- Woronicz J.P., *Świątynia Sybilli. Poema historyczne w IV pieśniach*, [b.m.w.] 1828.
- Wójcicki K.W., *Franciszek Salezy Dmochowski*, „Kłosy. Czasopismo Ilustrowane” 1866, 73.

Opracowania

- Augustynek K., *Władysława Smoleńskiego poglądy na nauczanie historii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, 2.
- Banaszkiewicz J., *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 1986.
- Banaszkiewicz J., *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002.
- Bartkiewicz K., *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979.
- Bieniek M., *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795–1914*, Olsztyn 2001.
- Bończa-Tomaszewski N., *Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2006.
- Borodziej Ł., *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampf*, Warszawa 1972.
- Ceysingerówna H., *Dzierżanowska Maria*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, Kraków 1948.
- Dyba M., *Obliczenia w warsztacie historyka historiografii*, „Śląskie Studia Historyczne” 1975, 1.
- Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981.
- Górczyński W., *Historia, polityka, wychowanie, Nauczanie dziejów ojczystych w szkołach średnich Królestwa Polskiego 1831–1872*, Warszawa 1988.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2011.
- Grabski A.F., *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976.
- Grabski A.F., *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983.
- Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986.
- Hobsbawm E., *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, w: *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.
- Hoszowska M., *Siła tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795–1918)*, Rzeszów 2005.
- Jasiński T., *Początki Polski w nowym świetle*, „Nauka” 2007, 4.
- Juśko E., *Wpływ szkolnictwa ludowego autonomicznej Galicji na kształt polskiej szkoły powszechnej w latach 1918–1922*, Lublin 2006.
- Karkowski B., *Janowski Roman*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972.
- Kolbuszewska J., *Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX wieku)*, Łódź 2005.
- Kolbuszewska J., *Tadeusz Korzon (1839–1981). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011.
- Kolbuszewska J., Sikorska-Kowalska M., *Historycy a socjalizm. Polska lewica niepodległościowa spod znaku Klio*, Łódź 2014.
- Konopka H., *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918–1939*, Białystok 1987.
- Kosyra-Cieślak H., Szymczak R., *Poszłam siał do Polski... i weszło. 150 lat pracy Zgromadzenia Sióstr Niepokalanek*, t. 1, Szymanów 2004.
- Krzyżanowski T., *Moja lwowska uliczka*, www.cracovia-leopolis.pl/index.php?pokaz=art&id=1212 [dostęp: 5 IV 2018].
- Kürbis B., *Wizerunki Piastów w opiniach dziejopisarskich*, w: *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Heck, Wrocław 1975.

- Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, [wyd. I –1946], t. 1, Poznań 1987.
- Labuda G., *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960.
- Łasiewicka A., *Grzymałowski Władysław Andrzej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961.
- Łosowski J., *Anatol Lewicki*, Przemyśl 1981.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 4, Warszawa 1970.
- Majorek Cz., *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji 1772–1918*, Warszawa 1990.
- Majorek Cz., *Reforma szkolnictwa pedagogicznego w programach zawodowego ruchu nauczycielskiego Galicji w latach 1906–1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1971, 14.
- Maślanka J., *Literatura a dzieje bajeczne*, Warszawa 1984.
- Maternicki J., *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974.
- Maternicki J., *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009.
- Maternicki J., *Historiografia i mity*, w: J. Maternicki, *Pogranicza historii. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2011.
- Maternicki J., *Historiografia polska XX wieku*, cz. 1: *Lata 1900–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982.
- Michalik Z., *Na drodze ku integralnej wizji dziejów Polski. Podręczniki szkolne przełomu XIX i XX w.*, „Przegląd Humanistyczny” 1981, 25, 1–2.
- Micińska M., *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1919)*, Warszawa 1995.
- Mitkowski J., *Lewicki Anatol*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Kraków 1972.
- Nosalewska H., *Emilia Cyfrowicz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1985.
- Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, red. R. Heck, Wrocław 1975.
- Orzeł J., *Lech i Palemon – mityczni założyciele Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Z szabłą i kielichem, czyli życie po sarmacku*, red. J. Tazbir, Łomża 2015.
- Poreba S., *Pisarzewska Stanisława Tomaszowa*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Puszka A., *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868–1914)*, Lublin 1999.
- Samsonowicz H., *O „historii prawdziwej”. Mity, legendy podania jako źródło historyczne*, Gdańsk 1997.
- Ślaski K., *Wątki historyczne w podaniach o początkach Polski*, Prace Komisji Historycznej, t. 24, z. 1, Poznań 1968.
- Serejski M.H., *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977.
- Sierżęga P., *Litwa i stosunki polsko-litewskie w pracach historycznych Anatola Lewickiego*, w: *Wielokulturowe środowisko historycznego Lwowa w XIX i XX w.*, t. 4, red. L. Zaskilniak, J. Maternicki, Lwów 2006.
- Sobieski W., *Legenda a historia*, w: W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego. Studium historyczne*, Warszawa 1978.
- Taborski R., *Julia Kisielewska z Krzymuskich*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961.
- Wielokulturowe środowisko historycznego Lwowa w XIX i XX w.*, t. 4, red. L. Zaskilniak, J. Maternicki, Lwów 2006.
- Wierzbička M., *Lewicki Anatol*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994.
- Wierzbička M., *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, w: *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981.
- Wierzbička M., *Władysław Smoleński (1851–1926)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986.

- Wierzbicki A., *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii XIX i XX w.*, Warszawa 1993.
- Włodarczyk J., *Tadeusz Korzon jako dydaktyk i autor podręczników*, „Wiadomości Historyczne” 1958, 4–5.
- Wodzicka T. [rec.], „*Dziejów ojczystych aż po najnowsze czasy opowiadane działwie polskiej przez Mariana z nad Dniepru*”, wyciąg z „Przeglądu Powszechnego”, lipiec, sierpień, wrzesień 1899.
- Wójcik-Łagan H., *O nowy kształt edukacji historycznej. Sprawa wykorzystania źródeł w teorii i praktyce szkolnej lat 1980–1918*, „Przegląd Humanistyczny” 1983, 27, 3.
- Wyczański A., *Historyk wobec liczby*, w: *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, J. Hensel, I. Rychlikowa, Warszawa 1980.
- Zamorski K., *Zagadnienie semantyki liczby w badaniach historycznych. Przykład analiz demograficzno-historycznych*, w: *Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne*, red. J. Kolbuszowska, R. Stobiecki, Łódź 2010.
- Ziejka F., *W kręgu mitów polskich*, Kraków 1977.
- Zwolska W., *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1972, seria 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne.

ABSTRACT

The author of the article examines the descriptions of legendary heroes and related events, presented in Polish history coursebooks at the turn of the 20th century. She is interested in that which is shared by and that which is distinctive for authors from different partitions. The study reviews over twenty most popular books designed for children and youth, dating from 1877 to 1918. Their authors lived in the times of Romanticism, Positivism, Modernism and neo-Romanticism. She concludes that for the writers working in that period the greatest heroes were Piast and his successors, as well as Krakus and Wanda. The former were mainly recognized for their paramount role as founders of the state, and the latter were mostly glorified for their generosity and dedication. The coursebook narratives show that legendary history, on the one hand, played educational function aimed at shaping students' attitudes and on the other, was an integrating factor in the nation's resistance to Germanisation intensifying in the Prussian partition in the early 1900s. In line with the spirit of their times, Positivists emphasized thrifty and skilful governance of legendary heroes, while neo-Romantics focused more on the ideals of liberty and commitment to the national cause. Very few authors explicitly referred to the fact that conclusions based on ancient records are highly dubious.

Key words: historical education, Polish historiography at the turn of the 20th century, legendary history, heroes of Polish history

NOTA O AUTORZE

Aldona Młynarczuk – doktorantka studiów historycznych na Uniwersytecie Rzeszowskim. Zajmuje się badaniami z zakresu dziejów edukacji i kultury historycznej. Zawodowo jest nauczycielką historii w gimnazjum i w szkole podstawowej. E-mail: aldona.mlynarczuk@poczta.onet.pl